УДК 930.2:94(477.51)»2022/2025»

Тамара Дорохіна, Олександр Коваленко

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО РАЙОНУ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ЗА ДАНИМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ *

Мета статті полягає у відтворенні подій, які відбувалися у Новгород-Сіверському районі у перші місяці повномасштабного вторгнення Росії в Україну, висвітленні повсякденних практик, настроїв та поведінки місцевих мешканців. Методологічна основа дослідження: принципи історизму, аналізу, синтезу, порівняння, об'єктивного та неупередженого опрацювання усноісторичних свідчень респондентів. Залучені усноісторичні джерела дозволили схарактеризувати емоційно-психологічний стан населення Новгород-Сіверщини, стратегію «виживання» у складних умовах окупації та ізоляції. Спираючись на відповіді респондентів, з'ясовано патріотичне піднесення місцевих мешканців, їхню згуртованість, взаємодопомогу та взаємопідтримку. Зібраний фактичний матеріал може бути використаний при формуванні джерельної бази для узагальнюючих праць з історії російсько-української війни.

***Ключові слова**: Чернігівщина, Новгород-Сіверський район, російсько-українська війна, тимчасова окупація, ізоляція, усна історія.*

* НДДКР Державний реєстраційний номер: 0124U004755, Дата реєстрації: 18-11-2024, замовник Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, тема Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank), термін виконання 12.2024 – 11.2029.

У 1993 р. на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка згідно з навчальним планом було започатковано проведення літньої етнографічної практики. Програма етнографічної практики передбачала дослідження особливостей побутової культури Чернігівщини: календарної та родинної обрядовості та свят, народної кухні, різних видів господарської діяльності – рибальства, бортництва, мисливства, фольклору, громадського та родинного побуту, генеалогії тощо. Щорічно керівники розробляли програму практики, в якій визначали місце проведення та напрям усноісторичного дослідження.

Російсько-українська війна докорінно змінила життя та діяльність українського соціуму. Керівники практики разом з очільниками Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського у квітні 2022 р., після деокупації території Чернігівської області, прийняли рішення щодо переорієнтації основного фокусу досліджень. До вирішення проблем, пов'язаних із визначенням напряму, формату, завдань усноісторичних досліджень, долучився завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ О.Є. Лисенко. Напрямом дослідження було обрано «*Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.*», розроблені та затверджені два види опитувальників для різних категорій населення Чернігівщини: для мешканців населених пунктів, які перебували під тимчасовою окупацією, і для жителів неокупованих територій.

Мешканці Новгород-Сіверського району одними з перших відчули повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. У перші години війни Новгород-Сіверську трасу заполонила ворожа воєнна техніка, яка рухалась у напрямку Чернігова та Києва. Після перетину державного кордону України регулярною армією РФ, прикордонники отримали наказ про

передислокацію до м. Чернігова. 24 лютого підрозділ ЗСУ підірвав міст через р. Десну, який з'єднує Новгород-Сіверський район з Шосткинським районом Сумської області. Жителі прикордонних населених пунктів опинилися в зоні бойових дій, що призвело до значних руйнувань і жертв. Звичайними стали перебої з водопостачанням, електроенергією, відсутність доступу до медичної допомоги та продуктів харчування.

У лютому-квітні 2022 р. Новгород-Сіверський район перебував під тимчасовою окупацією, що супроводжувалася бойовими діями, обстрілами та гуманітарною кризою. Під час цих подій у регіоні діяли партизанські загони, відбувалася евакуація населення до безпечніших регіонів України. У свою чергу, до деяких населених пунктів Новгород-Сіверського району прибували тимчасово переміщені особи з інших населених пунктів Чернігівщини та України.

Новгород-Сіверський перебував у облозі, танки і артилерія рухалися та стояли на під'їздах до міста: *«Новгород-Сіверський став для рашистів глухим кутом, бо дороги з нього нікуди не ведуть»*[1]. Мешканцям району бракувало харчів та ліків, особливо хліба, який привозили з м. Семенівки, а потім припинили, бо борошно закінчувалося, а дорога була небезпечною. Після цього дерев'яним мостом через р. Десну возили хліб з м. Шостки. Сирзавод у місці не працював, тому людям молоко роздавали безкоштовно: «*Ми були відрізані від світу. Але ми ніколи не опускали руки, бо розуміли, що ми – північний форпост країни. З перших днів вторгнення Новгород-Сіверський був в облозі. Російські війська перекрили танками в'їзди та виїзди з міста. У перший день російські війська обстріляли села Грем'яч та Бучки*»[2].

Села Михальчина Слобода та Грем'яч розташовані за 2 км від українсько-російського кордону. «*Ворожа армія не трасою заїжджала, а через поля в Михальчину Слободу. Зайшли там*

[1] Респондентка Хроленок О.

[2] Ткаченко Людмила.Тисячолітній Новгород-Сіверський ніколи не здавався, навіть в окупації. URL: https://decentralization.ua/news/15001

у кожну хату <...> У Михальчиній Слободі російські військові розбили старостинський округ і вкрали, зокрема, ноутбук», – розповіла голова Новгород-Сіверської громади Л. Ткаченко. «*Гремяч став одним із перших, жителі якого почули гул та вибухи військової техніки та снарядів. <...> Вікна дрижали так, що кожного разу мало вилетіти скло*»[3]. З перших днів війни с. Грем'яч потрапило під окупацію. Росіяни зняли український прапор. У школі охочим роздавали гуманітарку. У мешканців села «*родичі розкидані по обидва боки кордону, тут майже в кожній хаті. Тому те, що стріляють конкретно з Росії, людям болить особливо*»[4]. За словами місцевих мешканців, у селі жило близько 900 людей. Виїхала переважно молодь, а інші ховалися у хатах. «*У перший день війни російські війська спочатку пустили «Гради» – били у бік кладовища і поля. <...> Добу їхня техніка їхала повз село. <...> За декілька днів від початку війни російська техніка почала заїжджати безпосередньо у Грем'яч. росіяни каталися селом, перевіряли документи та викликали чоловіків на допити. Там їх роздягали й допитували, чи не мають стосунку до української армії. <...> Чутки про війну ходили від початку зими, але ніхто в це не вірив*»[5].

Російські військові під с. Михальчиною Слободою розстріляли череду корів, через що місцевий сільськогосподарський холдинг вивіз дійне поголів'я з ферми у с. Грем'ячі. У с. Грем'ячі було знищено будівлю старої школи. Постраждали автошляхи в напрямку Чернігова, найбільше – з Грем'яча до Новгорода-Сіверського.

[3] Тарабарова Лариса. Внутрішньо переміщені особи в Новгород-Сіверській громаді: добірка журналістських матеріалів. Суми, 2024. С. 11 (28 с.). URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5329b06-59e1-448e-91d6-1b0bf0f356d1/content

[4] Савоскіна К. «Страх був у перші дні, а тепер притупився». Як живе село на кордоні з росією. URL: https://hromadske.ua/posts/strah-buv-u-pershi-dni-a-teper-pritupivsya-yak-zhive-selo-na-kordoni-z-rosiyeyu

[5] Там само.

Окупанти вивезли із с. Грем'яча кількох місцевих мешканців, у тому числі старосту: «*20 травня біля школи схопили Ганну Гаврилину, зав'язали їй очі та повезли військовою технікою до Росії. Там її катували, звинувативши, що вона нібито була навідницею. Її роздягали, забрали всі прикраси та обстригли волосся. Протягом тижня з мішком на голові старосту допитували у холодному польовому таборі, не давали спати та загрожували вбивством. Росіяни також стріляли біля її голови, загрожували пораненням коліна та зовсім не звертали уваги на стан її здоров'я. Жінку понад два тижні незаконно утримували у Курському СІЗО, а 10 квітня її вдалося звільнити за обміном. Ганна Гаврилина повернулася додому, але досі не може оговтатися від психологічних травм, а постійні обстріли села лише посилюють психологічний стан*»[6].

Грем'яч, як прикордонний пункт, і надалі час від часу зазнавав ворожих обстрілів. Узимку 2023 р. ворог ударив по місцевому кладовищу саме під час похорону. Обійшлося без жертв, але були влучання в могили.

Мешканка с. Троїцьке Любов Вовкогон поділилася інформацією з журналісткою Іриною Синельник: «*І коли стало зрозуміло, що державний кордон України переходить регулярна армія РФ, прикордонники хотіли вступити в бій, проте командир віддав наказ передислоковуватися до Чернігова. <...> Російські війська сунули через с. Троїцьке транзитом, стояв страшенний гуркіт. Бойових дій у селі не було. У перші дні окупанти місцевих не чіпали, зупинялися ночувати в полях, проте в будинки над дорогою заходили*»[7]. Староста с. Троїцького з перших днів забезпечував односельців продуктами і ліками, возив хліб з м. Шостки через ворожі блокпости. Мешканка села сподівається на переможне завершення війни, щоб її діти

[6] Респондентка Людмила Ткаченко, голова Новгород-Сіверської МТГ

[7] Волкогон Любов, мешканка с. Троїцьке. URL: https://www.unian.ua/war/ukrajinske-prikordonnya-mirne-voyenne-zhittya-bilya-rosiji-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11816025.html

та онуки мали змогу спокійно жити й працювати, ростити своїх дітей в Україні[8].

Випробування випали й мешканцям с. Кам'янської Слободи. Водії не завозили туди хліб, бо трасою постійно рухались російські військові й забирали мобільні телефони. «*Хліб вдавалося доставляти до сусіднього села, звідки його місцеві жителі перевозили або конями, або мотоблоком у Кам'янську Слободу. <...> 23 березня рашисти під'їхали до околиці села та обшукали там три будинки*»[9].

Село Криски Понорницької територіальної громади розташоване за 18 км від кордону з Росією. Труднощі, які переживали його мешканці, перегукуються з проблемами більшості населення району: «*Нас відрізали від світу*».[10] Перші кроки людей у більшості випадків були пов'язані із забезпеченням необхідним: «*Поїхала знімати готівку <...>, закупила продуктів та медикаментів*»[11] або «*Думка була, як спасти дітей. Бо своє життя уже не шкода, а діти й онуки є*»[12]. Проте мали місце й інші дії: «*Поїхав на роботу*»[13], «*З друзяками напився*»[14]. Крискинці розповіли про переселенців, які заїхали до села: «*Ніхто не відмовлявся надати допомогу*»[15]. На питання про дії влади у селі, проблеми виживання респонденти розповіли, що «*первые дни войни були важко, а потом чуть наладилось*»[16]. «*Возили гуманітарну допомогу*»[17], проте далеко не з перших днів, оскіль-

[8] Там само.

[9] Черненко Тетяна, мешканка с. Кам'янська Слобода. URL: https://zmina.info/articles/u-rozstrilnyh-spyskah-buly-navit-prizvyska-yak-prykordonnya-chernigivshhyny-perezhyvaye-rosijsku-agresiyu/

[10] Респондентка Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

[11] Респондентка Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

[12] Респондент Берец В., с. Криски Понорницької СТГ

[13] Респондент Наливайко П., с. Криски Понорницької СТГ

[14] Респондент Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

[15] Респондентка Громова О., с. Криски Понорницької СТГ

[16] Респондент Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

[17] Респондентка Громова О., с. Криски Понорницької СТГ

ки «*де були дороги – велися бойові дії, або ж стояли російські блокпости, які розвертали або розстрілювали машини*»[18]. У селі було організовано випікання хлібу: «*В першу чергу говорили не панікувати, а допомагати один одному*»[19]. Боїв на території с. Крисок не було, «*прилітало недалеко*»[20], «*російські солдати ставили свої блок-пости*»[21]. Настрої у людей були схожі, більшість їх схарактеризувала як панічні, налякані. Проте була і така оцінка: «*Спочатку був пригнічений, потом все по барабану, затем – ми їх победим*»[22].

Загалом слід зазначити, що переважна більшість мешканців Новгород-Сіверського району не очікувала війни. Відповіді схожі, для прикладу, «*взагалі б не подумав, що колись росіяни нападуть на Україну*»[23]. Проте дехто з опитаних це припускав: «*С 14-го года я был уверен, что на этом не остановятся, бо русские кроме как воевать – больше ничего и не умеют*»[24]. Реакція у людей на повномасштабне вторгнення була також схожою – розгубленість, шок, страх. Люди з розумінням ставилися до обмежень, запроваджених у селах: комендантська година, світомаскування, заборона продажу спиртних напоїв. Труднощі, які відчули мешканці регіону, типові – нестача продуктів харчування, пального, готівки, проблеми зі світлом та зв'язком. Позитивні відповіді були отримані на питання про згуртованість односельців та родичів. До прикладу: «*Дуже згуртувало. Часто з родичами зізвонюємося і допомагають чим можуть*»[25]. Більшість респондентів перешли на українську мову у спілкуванні, патріотично налаштовані, вірять у перемогу: «*Я можу з упев-*

[18] Респондентка Грох В., с. Криски Понорницької СТГ
[19] Респондент Берец В., с. Криски Понорницької СТГ
[20] Респондент Наливайко П., с. Криски Понорницької СТГ
[21] Респондентка Горох В., с. Криски Понорницької СТГ
[22] Респондент Горох В., с. Криски Понорницької СТГ
[23] Респондент Берець В., с. Криски Понорницької СТГ
[24] Респондент Горох В., с. Криски Понорницької СТГ
[25] Респондентка Громова О. с. Криски Понорницької СТГ

неністю сказати, що з агресією росії у всієї нашої країни підвищилися патріотичні почуття <...> Велика кількість людей перестали розмовляти на російській мові <...> почали більше цінувати і шанувати нашу історію, більше вчити її»[26]. Родину та Батьківщину визначають найбільшими цінностями.

Після відступу російських військ з півночі України на початку квітня 2022 р. територія Новгорода-Сіверського залишалася під загрозою обстрілів. Прикордонники повернулися на свої позиції. На частині сільськогосподарських угідь, розташованих ближче до кордону, військові заборонили сільськогосподарські роботи і через замінування, і через можливі обстріли.

Вимушена внутрішня міграція – багатогранна і гостра проблема для сучасної України: «*У більшості випадків це переселенці з прикордонних сіл Новгород-Сіверської громади. Люди переїхали з Грем'яча, Буда-Вороб'ївки, з Гаю, Красного Хутору, Михальчиної Слободи, Мурав'ївки... Але переселенці з Чернігова, Одеси, з Семенівської громади теж є <...> Наразі кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в громаді: у 2022 році – 2394 особи, у 2023 році на облік стало 1347 осіб, у 2024 році 215 осіб. На цей час на обліку перебуває близько 2600 осіб*»[27].

Влітку 2023 р. неспокійно було у Грем'ячі, Миколаївці, Кам'янській та Михальчиній Слободах, Бучках, Леонівці, Янжулівці, Мхах. Постало питання про необхідність переселення жителів цих сіл на безпечніші території.

Війна триває... Новгород-Сіверщина залишається ціллю атак дронами та ракетами, що призводить до жертв серед цивільного населення та руйнування інфраструктури. Мешканці району щодня живуть під обстрілами, але демонструють неймовірну стійкість, єдність та силу духу.

[26] Респондентка Буланцева В., с. Криски Понорницької СТГ

[27] Тарабарова Лариса. Внутрішньо переміщені особи в Новгород-Сіверській громаді: добірка журналістських матеріалів. Суми, 2024. С. 15–16. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5329b06-59e1-448e-91d6-1b0bf0f356d1/content

Джерела та література

1. Вершков І. Матеріали етнографічної практики 2022 р. Новгород-Сіверський район.

2. Волкогон Л., мешканка с. Троїцьке Новгород-Сіверської МТГ. URL: https://www.unian.ua/war/ukrajinske-prikordonnya-mirne-voyenne-zhittya-bilya-rosiji-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11816025.

3. Дорохіна Т.Ф., Коваленко О.Б. Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя: Електронний збірник матеріалів XII Міжнародних і XXIX Всеукраїнських педагогічних читань.* Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. 2022. С. 67–69.

4. Дорохіна Т., Токарєв С. Етнографічна практика в Інституті історії: досвід та перспективи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.* Серія: Педагогічні науки. Чернігів, 2023. Вип. 24 (180). С. 157–168.

5. Мирний М. «У розстрільних списках були навіть прізвиська»: як прикордоння Чернігівщини переживає російську агресію. URL: https://zmina.info/articles/u-rozstrilnyh-spyskah-buly-navit-prizvyska-yak-prykordonnya-chernigivshhyny-perezhyvaye-rosijsku-agresiyu/

6. Савоскіна К. «Страх був у перші дні, а тепер притупився». Як живе село на кордоні з росією. URL: https://hromadske.ua/posts/strah-buv-u-pershi-dni-a-teper-pritupivsya-yak-zhive-selo-na-kordoni-z-rosiyeyu

7. Синельник І. Українське прикордоння. Мирне воєнне життя біля Росії. URL: https://www.unian.ua/war/ukrajinske-prikordonnya-mirne-voyenne-zhittya-bilya-rosiji-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11816025.

8. Тарабарова Л. Внутрішньо переміщені особи в Новгород-Сіверській громаді: добірка журналістських матеріалів. Суми, 2024. 28 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5329b06-59e1-448e-91d6-1b0bf0f356d1/content

9. Хроленок О. Матеріали етнографічної практики (червень–липень 2022 р.). Новгород-Сіверська МТГ.

10. Якуніна О. Тисячолітній Новгород-Сіверський ніколи не здавався, навіть в окупації, – голова громади Людмила Ткаченко. URL: https://decentralization.ua/news/15001